

Бовнегра І. В.,адвокат, аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА В ПІДГОТОВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. У статті проаналізовано міжнародно-правові основи діяльності адвоката в підготовчому провадженні у кримінальному процесі через призму права кожного на професійну правничу допомогу. Це право є невід'ємним елементом правового статусу людини і громадянина, що гарантоване не лише національним, а й міжнародним правом. Держава, гарантуючи на найвищому рівні право на професійну правничу допомогу, зокрема у кримінальному провадженні, тим самим бере на себе конституційний обов'язок забезпечити кожному достатньо високий рівень будь-якого з видів правничої допомоги, що надається, на усіх стадіях процесу. Звертається увага на те, що загальне законодавче визначення поняття професійної правничої допомоги у законодавстві України відсутнє, а в науці загалом і теорії кримінального процесу зокрема, пропонуються різні визначення цього поняття. Водночас одним із найбільш суттєвих аспектів правничої, зокрема професійної, допомоги є її нормативно-правова основа, тобто визначеність нормами міжнародного та внутрішньодержавного права. Досліджено комплекс міжнародних нормативно-правових актів, якими регулюється право кожного на професійну правничу допомогу у кримінальному провадженні, серед яких виділені ті, що містять норми, які регулюють: обов'язок державних органів роз'яснювати та забезпечувати реалізацію прав підозрюваних, обвинувачених та інших зацікавлених учасників у кримінальному процесі; участь професійних суб'єктів надання правничої допомоги, їхні права та обов'язки в межах кримінального процесу. Встановлено, що, починаючи з найбільш загальних засадничих положень Загальної декларації прав людини (1948 р.), норми про основи діяльності адвоката, виконання ним професійних функцій у кримінальному провадженні поступово розвивались і деталізувались, відображаючи еволюцію системи гарантій реалізації права учасників процесу на отримання професійної правничої допомоги. Саме міжнародно-правові акти мають відігравати вирішальну роль при формулюванні поняття професійної правничої допомоги та наповненні змістом відповідного правового стандарту, що стане основою для розвитку нормативних засад і практики діяльності адвокатів у кримінальному процесі загалом і, зокрема в стадії підготовчого провадження.

Ключові слова: право кожного на професійну правничу допомогу, адвокат у кримінальному провадженні, міжнародно-правові основи діяльності адвоката, підготовче судове провадження, кримінальна процесуальна діяльність адвоката.

Bovnegra I. V. The international legal basis of lawyer's activities in preparatory proceedings in criminal proceedings

Abstract. The article analyzes the international legal basis of the activity of a lawyer in preparatory proceedings in a criminal trial through the prism of everyone's right to professional legal assistance. This right is an integral element of the legal status of a person and a citizen, which is guaranteed not only by national, but also by international law. The state, guaranteeing at the highest level the right to professional legal assistance, in particular in criminal proceedings, thereby undertakes the constitutional obligation to provide everyone with a sufficiently high level of any type of legal assistance provided at all stages of the process. Attention is drawn to the fact that there is no general legislative definition of the concept of professional legal assistance in the legislation of Ukraine, and in science in general and the theory of the criminal process in particular, different definitions of this concept are proposed. At the same time, one of the most essential aspects of legal, in particular professional, assistance is its regulatory legal basis, that is, determined by the norms of international and domestic law. A complex of international legal acts regulating the right of everyone to professional legal assistance in criminal proceedings has been studied, among which those that contain norms regulating: the duty of state bodies to clarify and ensure the realization of the rights of suspects, accused persons and other interested parties are highlighted participants in the criminal process; the participation of professional legal aid subjects, their rights and obligations within the criminal process. It has been established that, starting with the most general basic provisions of the Universal Declaration of Human Rights (1948), the norms on the basics of a lawyer's activity and the performance of professional functions by him in criminal proceedings gradually developed and became more detailed, reflecting the evolution of the system of guarantees for the realization

of the right of the participants in the process to receive professional legal help. It is the international legal acts that should play a decisive role in formulating the concept of professional legal assistance and filling in the content of the corresponding legal standard, which will become the basis for the development of the regulatory framework and practice of lawyers in criminal proceedings in general and, in particular, at the stage of preparatory proceedings.

Key words: *everyone's right to professional legal assistance, a lawyer in criminal proceedings, international legal bases of a lawyer's activity, preparatory court proceedings, criminal procedural activity of a lawyer.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Конституція України, гарантуючи державний захист прав і свобод людини і громадянина (ч. 2 ст. 3, ст.ст. 21, 55), надає кожному право на професійну правничу допомогу (ч. 1 ст. 59). Це право є невід'ємним елементом правового статусу людини і громадянина, що гарантоване не лише національним, а й міжнародним правом.

У Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 р. (далі – КПК України), що був прийнятий на заміну Кримінально-процесуальному кодексу України 1960 р., знайшли своє відображення окремі положення, спрямовані на реалізацію конституційної норми про надання професійної правничої (правової) допомоги у кримінальному провадженні. При цьому під час подальшого реформування кримінального процесуального законодавства межі реалізації цього права значно розширились.

Водночас системний аналіз чинного законодавства дає підстави для висновку про недостатню розробленість ряду нормативних положень, які стосуються реалізації права кожного на професійну правничу допомогу в різних стадіях кримінального процесу, і зокрема в стадії підготовчого провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми участі адвоката в різних стадіях кримінального провадження були предметом дослідження багатьох українських учених: Ю.П. Аленіна, Т.В. Варфоломєєвої, В.І. Галагана, І.В. Гловюк, В.Г. Гончаренка, О.В. Капліної, В.Т. Маляренка, В.О. Попелюшка, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, О.Г. Яновської та ін.

Серед сучасних робіт, присвячених цій проблематиці, слід відмітити роботи І.В. Дубівки, О.В. Дудко, Я.О. Іваницького, В.М. Карпенка, Т.В. Корчевої, П.В. Кучевського, П.М. Малан-

чука, М.М. Погорецького, С.Л. Савицької, О.С. Старенького та ін.

Результатом указаних досліджень стала глибока теоретична розробка питань участі адвоката у кримінальному провадженні.

Водночас більшість із цих робіт, будучи присвяченими окремим аспектам діяльності адвоката у кримінальному процесі, оминули своєю увагою стадію підготовчого судового провадження, або ж ґрунтуються на законодавстві, що на цей час втратило чинність або було змінене.

Багато питань, пов'язаних із наданням адвокатом професійної правничої допомоги обвинуваченому, потерпілому та іншим учасникам кримінального провадження, потребують подальшого дослідження з урахуванням сучасної правозастосовної практики. Необхідними, на наш погляд, є більш детальне опрацювання та усвідомлення проблем, які стосуються застосування положень Конституції України та міжнародно-правових основ наданням адвокатом професійної правничої допомоги у кримінальному процесі. Адже, як зауважує С.С. Бандурка, Україна хоча і має свій власний унікальний досвід формування та розвитку інституту адвокатури, однак при цьому не може не брати до уваги міжнародні документи, які діють у цій сфері [1, с. 6–7].

Формування мети статті. Визначення міжнародно-правових основ діяльності адвоката в підготовчому провадженні у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед варто зазначити, що загальне законодавче визначення поняття професійної правничої допомоги у законодавстві України відсутнє.

Після змін, внесених до Конституції України в межах конституційно-правової реформи у червні 2016 року [2], у законодавстві виникла термінологічна невизначеність понять правової, юридичної, правничої допомоги,

має місце нечіткість і непослідовність їх застосування в текстах законів. Роз'яснення вищих судових інстанцій та Конституційного Суду України теж не дають однозначної відповіді на зазначені питання [3, с. 98].

Водночас визнається, що конституційне право кожної особи на професійну правничу допомогу у суді (ст. 59, ст. 131-2 Конституції України) в межах виконання державою своїх позитивних зобов'язань (стаття 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод) є основною конституційною гарантією права на доступ до правосуддя, яке, в свою чергу, є невід'ємною складовою права на судовий захист (ст. 55 Конституції України). При цьому, як зауважує О.М. Дроздов, право на професійну правничу допомогу – гарантована Конституцією України можливість громадянина отримати високоякісні правничі послуги, які може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку та має відповідний статус і гарантії. Крім того, виключне право адвокатів на здійснення функцій захисту та представництва в судах відповідає міжнародній практиці провідних держав світу та сприяє формуванню правничої професії з єдиними стандартами й етичними правилами [4].

У науці, зокрема кримінального процесу, наразі пропонуються різні визначення поняття правничої/професійної правничої допомоги [3, с. 100; 5, с. 65; 6, с. 23 та ін.].

Не ставлячи за мету безпосереднє дослідження змісту цих понять, зауважимо, що одним із найбільш суттєвих аспектів правничої, зокрема професійної, допомоги є її нормативно-правова основа, тобто визначеність нормами міжнародного та внутрішньодержавного права.

Право кожного на професійну правничу допомогу у кримінальному провадженні регулюється комплексом міжнародних нормативно-правових актів, серед яких можна виділити ті, що містять норми, які регулюють:

– обов'язок державних органів роз'яснювати та забезпечувати реалізацію прав підозрюваних, обвинувачених та інших зацікавлених учасників у кримінальному процесі;

– участь професійних суб'єктів надання правничої допомоги, їхні права та обов'язки в межах кримінального процесу.

Серед нормативних актів першої групи, насамперед, слід вказати Загальну декларацію прав людини (1948 р.), в якій утверджується право кожного для встановлення обґрунтованості пред'явленого йому кримінального обвинувачення, на основі повної рівності, на те, щоб його справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом (ст. 10), а також право вважатися невинуватим доти, поки його винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому йому забезпечують усі можливості для захисту (ч. 1 ст. 11) [7].

У 1950 році в Римі була прийнята Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) – документ, який розвинув і деталізував основні положення, закріплені у Загальній декларації прав людини.

Так, кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього (ч. 2 ст. 5); кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше: бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього; мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту (п.п. а, б ч. 3 ст. 6) [8].

У контексті встановлення обов'язку державних органів роз'яснювати та забезпечувати реалізацію прав підозрюваних та обвинувачених у кримінальному процесі необхідно навести ряд принципових положень, закріплених у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.) [9] та Зводі принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню в будь-якій формі (1988 р.) [10].

Так, кожному заарештованому повідомляються при арешті причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке пред'явлене йому обвинувачення (ст. 9 Міжнародного пакту; принцип 10 Зводу принципів).

До відома затриманої особи або його адвоката, якщо він є, невідкладно доводиться

повна інформація про будь-яку постанову про затримання, а також про причини затримання (ч. 2 принципу 11 Зводу принципів). Будь-якій особі в момент арешту та на початку затримання або ув'язнення чи одразу після цього органом, відповідальним за арешт, затримання чи ув'язнення відповідно, доводяться до відома та роз'яснюються її права, а також порядок їх здійснення (принцип 13 Зводу принципів). Затримана особа має право на отримання правової допомоги зі сторони адвоката. Вона одразу після арешту інформується компетентним органом про своє право і їй надаються розумні можливості для здійснення цього права (ч. 1 принципу 17 Зводу принципів).

Необхідним є і звернення до змісту Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (1985 р.), відповідно до якої державам слід інформувати жертв про їхні права (п. 5), сприяти наданню належної допомоги жертвам протягом усього судового процесу (п.п. с п. 6), розвивати та широко забезпечувати відповідні права та засоби правового захисту для жертв таких діянь (п. 21) [11].

Відповідно до Рекомендації R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам відносно положення потерпілого в рамках кримінального права та кримінального процесу потерпілий має бути поінформований про можливості отримання, зокрема правової допомоги (п. 2 розділу А, п. 9 розділу D) [12].

Подальший розвиток це положення віднайшло в Рекомендації Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів, якою державам рекомендовано забезпечити потерпілим доступ до інформації, що стосується їхньої справи та є необхідною для захисту їхніх інтересів та прав, зокрема про спосіб і умови отримання потерпілим відповідного захисту; правових консультацій, а у відповідних випадках – безоплатної правової допомоги [13].

На VIII Конгресі ООН по запобіганню злочинності і поводження з в'язнями були прийняті Основні положення про роль адвокатів (1990 р.) [14].

Щодо обов'язку державних органів роз'яснювати та забезпечувати реалізацію прав учасників кримінального процесу цей документ встановлює таке: обов'язком урядів є забезпечення можливості кожному бути поінформованим компетентними владами про право одержати допомогу адвоката за його вибором при арешті, затриманні або поміщенні у тюрму, або обвинуваченні у кримінальному злочині (п. 5); уряди повинні забезпечити людині, підданій затриманню, арешту або поміщеній у тюрму з пред'явленням або без пред'явлення обвинувачення у вчиненні кримінального злочину, швидкий допуск до адвоката, у будь-якому випадку не пізніше ніж через 48 годин з моменту затримання або арешту (п. 7).

Серед нормативних джерел міжнародного характеру про участь у провадженні професійних суб'єктів надання правничої допомоги, їхні права та обов'язки в межах кримінального процесу, насамперед, слід вказати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини), відповідно до п. с ч. 3 ст. 6 якої кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення може захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [8].

Це право є досить важливим з огляду на можливість обвинуваченого залучати до свого захисту професійного захисника, при цьому, незалежно від його майнового становища.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, дублюючи в собі ряд положень раніше прийнятих міжнародних правових актів, ще раз підкреслює право кожного при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення бути судженим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно

для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника [9].

Слід звернутись і до Стандартних мінімальних правил поводження з в'язнями (1955 р.), що гарантують ув'язненим особам, які перебувають під слідством, право звертатися там, де це можливо, до безплатної юридичної консультації, приймати в ув'язненні юридичного радника (адвоката), який взяв на себе їх захист, підготовлювати і передавати йому конфіденційні інструкції. З цією метою на їхню вимогу треба надавати в їхнє розпорядження письмове приладдя. Побачення в'язня з його юридичним радником повинні відбуватися на очах, але за межами слуху співробітників поліцейських або тюремних органів [15].

З метою усунення економічних перешкод для доступу до правосуддя Комітетом Міністрів Ради Європи була ухвалена Резолюція про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації (1978 р.) [16].

Цей міжнародний акт проголошує право кожної особи на необхідну правову допомогу в судовому провадженні (ст. 1), яка має забезпечувати особам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, можливість одержання необхідних юридичних консультацій з усіх питань, які можуть зачіпати їхні права та інтереси (ст. 12).

При цьому відзначається, що така допомога має завжди надаватися особою, яка має право практикувати в якості адвоката у відповідності з правовими нормами держави (ст. 5).

Групу норм-принципів, спрямованих безпосередньо на забезпечення участі професійних правозахисників у межах кримінального процесу, можна виділити в тексті Зводу принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню в будь-якій формі (ч. 2 принципу 17, принцип 18) [10]. Йдеться про можливість і конкретний порядок отримання професійної правової допомоги у кримінальному процесі з акцентом на конфіденційному характері консультацій затриманого із захисником та межах цієї конфіденційності у розвиток положень ст. 93 Стандартних мінімальних правил поводження з в'язнями.

Значна кількість норм, що регламентують різні питання участі професійних адвокатів у кримінальному процесі, містяться в Основних положеннях про роль адвокатів [14].

Тут йдеться про право кожного на звернення до адвоката за своїм вибором для відстоювання своїх прав і захисту в усіх стадіях кримінального провадження (ст. 1); про обов'язок уряду забезпечити особі, яка не має адвоката, у випадках, коли інтереси правосуддя вимагають цього, допомогу адвоката, котрий має відповідну компетенцію та досвід ведення таких справ (ст. 6); про конфіденційність зустрічі або комунікацій й консультацій з адвокатом без зволікань, перешкод і цензури (ст. 8); про обов'язки і повноваження адвокатів, гарантії їхньої діяльності (статті 12–22).

Цей документ один з небагатьох, що доволі детально регламентує діяльність адвокатів у кримінальному процесі. Окремі його норми відтворюють положення інших міжнародних актів, що розглянуті вище, водночас значна частина у такому розлозі виді сформульована вперше.

З метою вдосконалення існуючої системи правової допомоги для найбідніших верств населення Комітет Міністрів Ради Європи у Рекомендації № R (93) 1 рекомендував державам-членам сприяти доступу найбідніших верств населення до закону та правосуддя, поширювати надання безоплатної правової або інших форм допомоги на всі судові інстанції та на всі змагальні або незмагальні процеси незалежно від того, в якій якості виступають відповідні особи (статті 1, 3) [17].

У розвиток цих положень у Рекомендації № R (2000) 21 Комітет Міністрів Ради Європи рекомендував державам-членам вжити всіх необхідних заходів для забезпечення ефективного доступу всіх осіб до правових послуг, які надаються незалежними адвокатами, надання ефективних правових послуг особам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, зокрема і особам, які позбавлені свободи [18].

Цими рекомендаціями, на відміну від інших міжнародних актів, розкривається поняття адвоката та відтворюються найбільш загальні аспекти його професійного становища, зважаючи на засадничу роль, яку адвокати

і професійні об'єднання адвокатів відіграють у забезпеченні захисту прав людини і основоположних свобод.

Висновки з дослідження і перспективи подальших наукових пошуків. Таким чином, аналіз міжнародно-правових актів доводить, що, починаючи з найбільш загальних засадничих положень Загальної декларації прав людини (1948 р.), норми про основи діяльності адвоката, виконання ним професійних функцій у кримінальному провадженні поступово розвивались і деталізувались, відобра-

жаючи еволюцію системи гарантій реалізації права учасників процесу на отримання професійної правничої допомоги.

Саме міжнародно-правові акти мають відігравати вирішальну роль при формулюванні поняття професійної правничої допомоги та наповненні змістом відповідного правового стандарту, що стане основою для розвитку нормативних засад і практики діяльності адвокатів у кримінальному процесі загалом і, зокрема в стадії підготовчого провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бандурка С.С. Європейські стандарти адвокатської діяльності. *Європейські перспективи*. 2022. № 1. С. 5–11.
2. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n141>
3. Крушніцька О.В. Розмежування поняття правової допомоги. *Часопис Київського університету права*. 2019. Вип. 4. С. 98–102.
4. Право на професійну правничу допомогу у суді є основною конституційною гарантією на доступ до правосуддя. *Національна асоціація адвокатів України*. URL: <https://unba.org.ua/news/4764-pravo-na-profesijnu-pravnicu-dopomogu-u-sudi-e-osnovnoyu-konstitucijnoyu-garantieyu-na-dostup-do-pravosudnya.html>
5. Карпенко В.М. Право свідка на професійну правничу допомогу у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії : 081 – Право. Київ, 2022. 263 с.
6. Тертишник В.М. Правнича допомога та захист у кримінальному процесі : підручник. Київ : Алерта, 2018. 446 с.
7. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню в будь-якій формі, затверджений резолюцією № 43/173 Генеральної Асамблеї ООН 9 грудня 1988 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU88315>
11. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою, прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року. URL: <https://khp.org/1080460475>
12. Рекомендація R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам відносно положення потерпілого в рамках кримінального права та кримінального процесу, прийнята 28 червня 1985 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU85325>
13. Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 967 засіданні заступників міністрів 14 червня 2006 р. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B)
14. Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинності і поведженню з в'язнями 1 серпня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835#Text
15. Стандартні мінімальні правила поведженню з в'язнями, прийняті I Конгресом ООН по запобіганню злочинності і поведженню з в'язнями 30 серпня 1955 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text

16. Резолюція № (78) 8 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 284 засіданні заступників міністрів 2 березня 1978 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mu78018>

17. Рекомендація № R (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 484 засіданні заступників міністрів 8 січня 1993 р. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B)

18. Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 727 засіданні заступників міністрів 25 жовтня 2000 р. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B)